

Олеся Борисова¹, Володимир Полторак²

ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ЧАСТИНА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ШЛЯХУ УКРАЇНИ

***Анотація.** Метою статті є аналіз юридичних та історичних фактів та подій контексту євроінтеграційного процесу України, який наразі проходить найважчу стадію, неочікувану і неможливу, як здавалось всьому світові – воєнну. Адже саме прагнення нашої держави приєднатись до європейської спільноти та проголошення демократичних цінностей головними в Україні, а положень Конституції щодо єдності території та державного суверенітету – сталими та такими, які не мають піддаватись змінам, і викликало нечувану агресію з боку Російської Федерації (далі – РФ), яка напала на Україну 24 лютого 2022 року.*

Наразі Україна платить найвищу ціну, серед всіх країн-учасниць європейської спільноти, за право стати повноцінним членом Євросоюзу – життям своїх громадян, які відстоюють право на власну ідентичність та збереження державності, зі зброєю в руках. У цих умовах як ніколи актуалізується питання про посилення зв'язків країн Балто-Чорноморського регіону і вироблення нових безпекових протоколів.

Методологія статті базується на аналітичному та історичному методах, які приводять авторів до висновку, що сучасна система міжнародної безпеки не витримує удару від країни авторитарної філософії та буття, яка знищує гарантії демократичних цінностей, а отже, є потреба в перегляді загальних інститутів та механізмів міжнародного права.

***Ключові слова:** Україна, євроінтеграція, демократія, Балто-Чорноморський союз.*

---

¹ **Борисова Олеся**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ; oob81@ukr.net

² **Полторак Володимир**, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. Мечнікова; poltorak@onu.edu.ua

INTEGRATION PROJECT OF THE BALTIC-BLACK SEA UNION AS PART OF UKRAINE'S EUROPEAN PATH

Summary. The purpose of the article is to analyze the legal and historical facts and events of the context of the European integration process of Ukraine, which is currently going through the most difficult stage, unexpected and impossible, as it seemed to the whole world – the war stage. After all, it was the aspiration of our country to join the European community and the declaration of democratic values as the main ones in Ukraine, and the provisions of the Constitution regarding the unity of the territory and state sovereignty as permanent and those that should not be subject to change, that caused an unprecedented aggression on the part of the Russian Federation, which attacked Ukraine February 24, 2022.

Currently, Ukraine is paying the highest price, among all member countries of the European Community, for the right to become a full member of the European Union – with the lives of its citizens, who defend the right to their own identity and statehood, with weapons in hand. In these conditions, the issue of strengthening ties between the countries of the Baltic-Black Sea region and developing new security protocols is more relevant than ever.

The methodology of the article is based on analytical and historical methods, which lead the authors to the conclusion that the modern system of international security cannot withstand the impact of the country's authoritarian philosophy and existence, which destroys the guarantees of democratic values, and therefore there is a need to revise the general institutions and mechanisms of international law.

Key words: Ukraine, European integration, democracy, Baltic-Black Sea Union.

Україна, як молода європейська держава, яка відзначила 30-ти річчя своєї незалежності у серпні 2021 року, в той самий час має велику та довгу історію боротьби за власну свободу і суверенітет. Обираючи між Східним та Західним зразком політичного та соціального життя, країни зробила свій вибір щодо подальшого магістрального напрямку розвитку своєї державності, економіки, соціального побуту та правової еволюції, закріпивши ідею інтеграції до спільноти Європейського союзу, юридичними інструментами. Внесення відповідних змін в Конституцію України відбулось 2 лютого

2019 року³. Але напрямок руху нашої держави у бік Європейського співтовариства почався давно. Тому вважаємо доцільним нагадати послідовність юридичних кроків, які було зроблено Україною та її європейськими партнерами.

Вперше позиція України щодо європейської інтеграції на законодавчому рівні була закріплена в 1993 році постановою Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України»⁴.

У березні 2007 року Європейський Союз і Україна почали переговори про укладення нового посиленого договору, який би замінив діючу Угоду про партнерство і співпрацю. Пізніше цей документ було вирішено назвати Угодою про асоціацію. Назва цілком відповідає амбітній меті: досягти в стосунках ЄС і України політичної асоціації і глибокої економічної інтеграції.

Угода про асоціацію (далі – УАС) – це документ обсягом понад 1000 сторінок. Вона складається з семи розділів і більше 40 застосувань і протоколів. За своїм змістом і тематичним охопленням угода є найбільшим міжнародно-правовим документом, який уклала Україна упродовж своєї сучасної історії⁵.

Підтримуючи прагнення інших країн приєднатись до простору європейських цінностей, ЄС почав розвивати Європейську політику сусідства (англ. European Neighbourhood Policy) – це політика гуманістичного і поважного стилю, яка має на меті розширити зону добробуту, миру, стабільності та панування демократичних цінностей в напрямку півдня і сходу від кордонів Європейського Союзу. Яка має здійснюватися законними та етичними інструментами, а саме: шляхом налагодження тісних довготривалих взаємовідносин економічного

---

³ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Закон України № 2680-VIII від 07.02.2019. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 9. ст. 50.

⁴ Про основні напрями зовнішньої політики України» Постанова Верховної Ради України № 3360-XII, від 02.07.1993. (Редакція станом на 01.07.2010). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.

⁵ УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

та соціально-правового характеру, культурних та політичних зв'язків з певним колом країн, визначених ЄС, серед яких є також Україна. Важливим інструментом політики розширення ЄС стала ініціатива «Східне партнерство» (СП, СхП), яку було започатковано у 2009 році в межах Європейської політики сусідства.

Вона охопила шість країн – Азербайджан, Вірменію, Білорусь, Молдову, Грузію та Україну, формально розділивши зовнішню політику ЄС у відносинах із південними та східними країнами-сусідами. Реалізація Східного партнерства ґрунтується на підході «більше за більше», коли підтримка з боку ЄС є диференційованою та пропорційною до обсягів реформ у країнах-адресатах східної політики⁶.

Із метою реалізації своїх завдань ініціатива «Східне партнерство» передбачає: укладення поглиблених зон вільної торгівлі, подальше спрощення візового режиму та поступовий рух до його лібералізації, підтримку процесу адаптації законодавства та зміцнення інституційної здатності країн-партнерів, сприяння регіональному розвитку на основі політики регіонального вимірювання ЄС, створення інтегрованої системи управління кордонами, співпрацю у сфері енергетичної безпеки.

Щодо ефективності програми лунають різні думки, що є очікуваним, адже великі та складні процеси не можуть відбуватись за чітким та контрольованим сценарієм. «За більш ніж десятиліття функціонування Східного партнерства (СхП) відбулося чимало подій, що дають можливість оцінити переваги і недоліки цієї складової політики сусідства Європейського Союзу. З одного боку, маємо розвиток співробітництва між ЄС та державами СхП на інституційному рівні; низку досягнень за ключовими пріоритетами реформування економіки, належного врядування, підвищення енергоефективності, захисту довкілля, мобільності і контактів між людьми; приклади доволі успішних та перспективних ініціатив, таких як EU4Business, EU4Energy, EU4Digital, EU4Climate тощо. З іншого

---

⁶ Турчин Я. Перспективи Східного партнерства в умовах геополітичних та безпекових змін східноєвропейського регіону. *Політичні науки*. 2016. № 1. С. 61–68.

боку, проявилися й слабкі місця політики СхП, серед яких – принцип інклюзивності, який мав би сприяти більшій залученості до співпраці всіх шести держав СхП, але натомість скоріше відіграє гальмівну роль, обмежуючи можливості партнерства рівнем найменш амбітних його учасників і тим самим знижуючи привабливість СхП для трійки активістів – Грузії, Молдови та України»⁷.

Але важко не погодитись з тим, що одним із результатів ініціативи Європейського Союзу стало поступове зниження впливу Росії на пострадянському просторі, а держави, які отримали довгоочікувану незалежність в 1991 році і мали намір рухатись від авторитарного режиму до демократичного, якими стали Україна, Молдова і Грузія, недвозначно дали зрозуміти, що прагнуть використати надану можливість для посилення своїх зв'язків з ЄС. Саме через це всі три вищеназвані держави і зазнали агресії з боку російської федерації, яка відбулась в різні часи та в різні формах, але найжахливішим замахом на державний суверенітет та незалежність, став напад на Україну та розв'язання повномасштабної загарбницької війни 24 лютого 2022 року. На захист свободи та територіальної цілісності нашої країни став також надійний західний партнер України – Республіка Польща. У ці складні часи набуває актуальності питання активізації та посилення зв'язків країн Балто-Чорноморського регіону.

Уперше Балто-Чорноморський союз (БЧС) було створено у серпні 1919 року на конференції під Ригою. Підписи під документом поставили делегації Польщі, України, Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви. Програма БЧС, яку розробив глава МЗС Латвії Зіґфрід Мейеровіц, містила плани оборонного союзу, інтеграції економічних систем, спільну банківську та монетарну систему, політичну конвенцію про взаємну підтримку та спільну зовнішню політику, забезпечення вільного шляху від Балтійського моря до Чорного. Але через низку різних причин цьому проекту не судилося бути реалізованим⁸.

Така візія системи безпеки для народів Балто-Чорноморського

---

⁷ Україна і Східне партнерство: візія 2025 року. URL: <http://prismua.org/eap2025/>.

⁸ Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації. URL: https://bintel.org.ua/nash_archiv/arxiv-regioni/arxiv-yevropa/arxiv-insha-yevropa/volodich-balto/.

простору насправді не з'явилась на порожньому місці після Першої світової війни, вона виявляється заглибленою в середньовіччя. Український варіант цієї системи пройшов складний шлях від києво-руського князівського бачення шляху з півночі на південь через трансформації ранньо-модерного часу до струнких геополітичних моделей початку ХХ століття. Ключовою проблемою генези балто-чорноморської системи безпеки були складні польсько-українські стосунки.

Українська історіографія послуговується переважно концепцією правонаступництва землі, народу та держави від Русі Київської до Галицької, потім через Литовську Русь до Козацької держави і через ХІХ століття – до Національної революції 1917 року, коли постала Українська Народна Республіка. Така концепція обґрунтована у вигляді «нової схеми» української історії Михайлом Грушевським.

Через призму географії Київська Русь сприймається як держава, що взяла під контроль слов'янські племена Східної Європи. Таке сприйняття сформувалось у ХVІІІ столітті. Норманська та феодальна концепції визначили стрижнем новонародженої імперії транзитний шлях з Балтики до Чорного моря. Михайло Грушевський сформулював український історіографічний дискурс щодо Русі, доводячи середньодніпровський пріоритет в консолідації балто-чорноморського (східноєвропейського) простору⁹. Омелян Пріцак виділив хазарський чинник. А сучасний дослідник Олексій Толочко послідовно доводить корпоративний характер генези Русі¹⁰.

Від 882 до 1132 – рівно чверть тисячоліття – проіснувала балто-чорноморська держава з центром у Києві. Протягом цього часу був ліквідований регіональний супротивник – Хазарський каганат – та досягнуті паритетні відносини з Візантією. Київська Русь з корпоративного проекту перетворилась на концепт політичний, а згодом – ідеологічний.

---

⁹ Грушевський М. «Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» / Вступна стаття О. В. Яся. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199–208.

¹⁰ Толочко О.П. *Очерки начальной Руси*. Київ, 2015. 336 с.

Починаючи від XI століття формується недвозначний образ Польського королівства як західного недруга Русі. У вигляді інтервенцій передані в літописах описи походів польських королів на Київ 1018 та 1069 років. Натомість незважаючи на матримоніальні зв'язки між династіями (син Володимира Святополк був одружений на дочці Болеслава I, син Ярослава Ізяслав – на дочці Мешка II) ніяких планів щодо польських земель у київських князів не прослідковується. Родинні зв'язки з П'ястами виступають скоріше гарантом підтримки у внутрішніх усобицях. З іншого боку протягом чверті тисячоліття Київської держави Рюриковичів саме балтійський та чорноморський вектори зовнішньої політики були пріоритетними, базуючись на дніпровській стратегічній комунікативній лінії.

Значно ближчими стали перспективи польсько-українського регіонального мезальянсу після кардинальних міжнародних змін XI–XIII століття. Сельджуцьке завоювання Малої Азії та хрестові походи поставили хрест на Візантійських геополітичних претензіях. Натомість зріс вплив Заходу, відбулась дезінтеграція Київської Русі. Справжнім кінцем ранньофеодального світу Східної Європи стала монгольська навала, яка сформувала нову дійсність в регіоні.

Регіональне лідерство Галича і зазіхання його керівників на «самодержавство» (за правління Романа Мстиславича та його синів) спиралось на стратегічну лінію, паралельну Карпатському хребту, а саме на басейни Дністра – Західного Бугу. Ця комунікаційна лінія виступила альтернативою старо-руській Київській (Дніпровській). Галицькі самодержці та згодом королі (Ярослав, Роман, Данило, Юрій I) послідовно підтримували чорноморський та балтійський вектори зовнішньої політики як пріоритетні. Від гирла Дунаю через Молдавію та Львів оформився в напрямку Балтійського моря новий торговельний транзитний шлях левантійської торгівлі (перша половина XIV століття за надважливої ролі генуезьких, трапезунтських та вірменських купців). Романовичі вступили в тісні династичні союзи з польською аристократією, активно втручались у справи північно-західних сусідів¹¹.

---

¹¹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* т. ССXXII (1991). С. 112–119.

Наступним етапом переосмислення балто-чорноморського простору стало існування литовсько-польської співдружності, в якій вагоме місце посідала руська еліта. Дві концепції розвитку Речі Посполитої у 17 столітті – двоєдиної чи триєдиної – мали своїх прихильників серед політичних діячів як старої руської (української) шляхти, так і серед новопосталої козацької старшини. Найпоказовішим стало укладення преліминарної Гадяцької унії 1658 року з декларацією Великого князівства Руського на чолі з козацьким гетьманом. Проте подальші історичні події відсунули перспективи утворення такого балто-чорноморського союзу у зв'язку з посиленням імперського тиску зі сходу і заходу.

Період від третього поділу Речі Посполитої до Першої Світової війни став часом генерування нових сенсів для народів балто-чорноморського простору. Це виявилось як в міжнародних дискусіях щодо спільного минулого, так і в оформленні політичних концептів модерного часу, спертих не на елітарну аристократичну модель суспільства, а на демократичну, республіканську, національну. Українські інтелектуали активно розробляють та запроваджують моделі національного будівництва. Одним з ключових елементів кожної з цих моделей було бачення відносин із сусідніми народами на основі рівності, свободи, братерства, відхиляючи імперські схеми. По суті такі плани широких союзів мали на меті забезпечити право на самовизначення народів від імперій – Австрійської, Німецької і, особливо, Російської.

Наприклад, політик та письменник Михайло Чайковський (1804–1886) вважав кращою гарантією здобуття свободи від імперії, аніж міфічна допомога «червоних мундирів» (французьких вояків) активне залучення до анти-російського польсько-українського союзу кавказьких горців, російських старообрядців, представників балканських народів та східно-європейських євреїв. Перед нами постає вже струнка ідея балто-чорноморського союзу як гарантії безпеки в регіоні.

Проте першим українським політичним теоретиком, який довів нерозривність вирішення «українського питання» із загальноєвропейськими процесами, тобто необхідність зв'язку України із Західною Європою, став Михайло Драгоманов (1841–1895). «Українські думки про волю свого люду можуть здійснитися тільки при волі всього Сходу Європи від Австрії до Сибіру. ... метою розумної

української праці має бути не саме тільки українство, а й спільна праця всіх людей, від Сербів і Чехів до Московин, праця до Восточно-Європейського народоправства»¹²

Розглядаючи геополітичне становище України у своєму конституційному проекті «Вільна Спілка», Драгоманов відзначає, що «уважне вивчення географічних особливостей цієї країни і її розташування відносно інших країн неодмінно відкриє кожному існування особливих завдань її внутрішньої і зовнішньої політики». Для України важливими є завдання згуртування усіх українських земель, включаючи Причорномор'я і Крим¹³.

У ХІХ столітті в Україні вперше оформились декілька концепцій розвитку балто-чорноморського простору. Георгій Андрузький вважав союз слов'янських держав можливим лише без участі Росії. Михайло Чайковський пропонував польсько-український альянс посилити за рахунок долучення гірських народів Кавказу, балканських народів.

На дуже короткий час у 1920 році балто-чорноморський союз став реальністю, проте зазнав невдачі через внутрішнє протистояння та невдачі союзницької армії. Згодом, протягом ХХ століття майбутнє балто-чорноморського союзу виглядало досить примарним. Пророчими виявились слова Івана Лисяка-Рудницького про те, що на певному етапі Польща стала вікном України у західний світ – таку роль вона відіграла на початку української незалежності. Натомість сама Україна мала би стати для Балтійських країн брамою на близький Схід, відновивши двосторонній рух на міжцивілізаційному перехресті, яким історично є балто-чорноморське межимор'я.

Отже, ідея єдності простору Межимор'я мала довгу передісторію. В середньовіччі балто-чорноморська вісь відіграла вирішальну роль в історії українських земель за Київської держави та за польсько-литовського альянсу. Козацькі дипломати також цілісно уявляли балто-чорноморський простір і намагались забезпечити

---

¹² Драгоманов М.П. Українські громадивці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. Київ, 1991. Т. 1. С. 206–215.

¹³ Драгоманов М. «Вільна спілка» – «Вольный союз»: спроба української політико-соціальної програми. *Шлях до свободи: (Михайло Драгоманов про права людини)*. Львів, 1998. 192 с.

інтереси Гетьманщини, балансуючи між великими балтійськими та чорноморськими державами. Вертаючись до сучасності, ми хочемо наголосити на важливості розвитку цих ідей та втілення на їх на практиці. Адже напад РФ на Україну ставить під загрозу весь світовий порядок: міжнародне право нівельовано, юридична структура (у вигляді певних інституцій, наділених владою), яку старанно вибудовувала світова спільнота після другої світової війни і вважала надійним механізмом гарантії безпеки людей, спільнот та держав – виявилася безсилою перед грубою силою держави, яка просто відмовилася виконувати взяти на себе зобов'язання. Та пред'явила «козир» періоду середньовіччя – грубу силу.

Наукова та політична спільнота України передчувала нарощування напруги та вважала реальними ризики нападу з боку Росії. Зокрема, український політик Роман Безсмертний у 2019 році відзначав: «Сьогодні цілком зрозуміло, що відносини у Європі вибудовуються за принципом біполярності–протистояння між Російською Федерацією та НАТО. Проблема для України та ряду центральноєвропейських держав полягає в тому, що вони опинилися фактично між ними. Реальне зіткнення НАТО з Росією цілком можливе, але, зрозуміло, першою повинна впасти Україна»¹⁴.

Гостру фазу російсько-української війни 2022 року часто називають війною президента Путіна – поширена думка, що саме він веде її, і ніхто не знає, як далеко він здатен і готовий зайти, намагаючись контролювати сусіда, який, за його словами, не повинен існувати як держава. Тепер Захід усвідомлює рішучість РФ окупувати інші незалежні країни. Але ще кілька років тому західні політики та можновладці в це просто не могли повірити.

У своїй статті народний депутат України, громадський та політичний діяч Олексій Гончаренко, опублікованій на порталі «Українська правда» в 2019 році, зазначає наступне: «Що лишається нам, країнам на сході Європи? Нам лишається стигматизований страх перед російською загрозою, посилений травматичним досвідом радянської

---

¹⁴ Безсмертний Р.П. Балто-Чорноморський союз: Перспективи для України. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Випуск № 4. С. 8–15. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.4.2019.177614>.

влади. Балто-Чорноморський союз уже символічно сформувався у червні цього року під час сумнозвісного голосування за повернення російської делегації у ПАРЄ. Саме Україна, Польща, Литва, Латвія, Естонія та Грузія мають стати першими членами союзу та основними ініціаторами балто-чорноморської інтеграції»¹⁵.

Діючий Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба на форумі «Україна 30: Міжнародна політика», який відбувся 5 липня 2021 року, озвучував позиції про те, що за півтора роки Україна ініціювала три нових міжнародних формати взаємодії у Балто-Чорноморському регіоні, які зміцнюють безпеку нашої держави: Люблінський трикутник з Польщею та Литвою, Асоційоване тріо з Грузією та Молдовою та українсько-турецьку «Квадригу». Він підкреслював: «Якщо подивитися на ці регіональні формати на карті, стратегія стає наочною. Легко побачити вертикальну вісь від Балтійського до Чорного моря. Це простір свободи, безпеки та процвітання України, східний фланг НАТО та ЄС. Посилення малих альянсів робить членство України в ЄС і НАТО історично неминучим»¹⁶.

Вартими уваги, на наш погляд, пропозиції польських дослідників Д. Мільчарєка та О. Бабурської, які передбачають «тіснішу співпрацю країн, що першими рішуче засудили російську агресію проти України й почали надавати нашій державі як дипломатичну, так і матеріальну допомогу – Литва, Польща, Швеція, Латвія»¹⁷.

Питання створення Балто-Чорноморського союзу були вкрай актуалізовані ще в 2014 році, коли вже стало розуміло, що головною нотою в ньому має стати військово-політична, а не соціально-економічна. Тому саме зараз має бути активована робота дипломатичного, політичного, юридичного секторів окремих держав, щодо реалізації на практиці того задуму, про який так багато говорить вже не одне покоління.

---

¹⁵ Гончаренко А. Балто-Чорноморський союз та більше зброї: як захиститися Східній Європі. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/11/21/7232560/>.

¹⁶ URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-ukrayina-stvorila-3-novi-alyansi-u-balto-chornomorskому-regioni-zadlya-zmicnennya-bezpeki>.

¹⁷ Мільчарек Д. Східний вектор зовнішньої політики ЄС: здобутки та проблеми. Львів : РАСТР-7, 2016. 156 с.

Список літератури

- Безсмертний Р.П. Балто-Чорноморський союз: Перспективи для України. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Випуск № 4. С. 8–15. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.4.2019.177614>.
- Гончаренко А. Балто-Чорноморський союз та більше зброї: як захиститися Східній Європі. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/11/21/7232560/>.
- Грушевський М. «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» / Вступна стаття О.В. Яся. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199–208.
- Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ССХХІІ (1991). С. 112–119.
- Драгоманов М.П. Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. Київ. 1991. Т. 1. С. 206–215.
- Драгоманов М. «Вільна спілка» – «Вольний союз» : спроба української політико- соціальної програми. *Шлях до свободи : (Михайло Драгоманов про права людини)*. Львів. 1998. 192 с.
- Мільчарек Д. Східний вектор зовнішньої політики ЄС: здобутки та проблеми. Львів : РАСТР-7, 2016. 156 с.
- Толочко О.П. Очерки начальной Руси. Київ, 2015. 336 с.
- Турчин Я. Перспективи Східного партнерства в умовах геополітичних та безпекових змін східноєвропейського регіону. *Політичні науки*. 2016. № 1. С. 61–68.
- Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України № 2680 – VIII від 07.02.2019. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 9. Ст. 50.
- Про основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України № 3360-ХІІ, від 02.07.1993. (Редакція станом на 01.07.2010). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.
- УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
- Україна і Східне партнерство: візія 2025 року. URL: <http://prismua.org/eap2025/>.
- Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації. URL: https://bintel.org.ua/nash_archiv/arxiv-regioni/arxiv-yevropa/arxiv-insha-yevropa/volodich-balto/.

The formation and peculiarities of the implementation
of the European Union's Eastern policy

Дмитро Кулеба: Україна створила 3 нові альянси у Балто-Чорноморському регіоні задля зміцнення безпеки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-ukrayina-stvorila-3-novi-alyansi-u-balto-chornomorskomu-regioni-zadlya-zmicnennya-bezpeki>.